

יעקב ועשיו

בפרשיות תולדות ויצא פורסת בפנינו התורה את מאבק האיתנים בין שני האחים, יעקב ועשיו. כדרכם של דברי תורה - רב המכוסה על הגלוי. אך מבין בתרי השיטין אנו למדים עד כמה גורלי היה המאבק, ומי היו אלו שסייעו לכך - אף שלא בידיעתם - שיעקב אבינו יִקְבַּע כאבי עם ישראל ושממנו יצאו י"ב השבטים, דבר שמתחלה לא היה פשוט כלל ועיקר.

בדומה למגילת אסתר, שם התרחשו במשך שנים מאורעות לא־קשורים לכאורה זה לזה, ולבסוף התגלה שמסבב הסיבות שזר נימה בנימה כדי להצמיח ישועתן של ישראל. כך כתובים בפרשות דנן מאורעות הרחוקים זה מזה מרחק רב - שנארגו לבסוף ליריעה אחת הכוללת בתוכה את הורתו ולידתו של עם ה'.

נפתח בשאלה המפורסמת שאין מי שלא שָׁאַלָהּ; איך יכול יצחק לטעות בעשיו ולרצות לתת לו את הברכות? ומדוע רבקה - שכן ידעה את האמת - לא יכלה לומר זאת ליצחק והיתה צריכה להערים עליו ולהסתכן בקללתו, כאמור בדברי יעקב: "אוּלַי יִמְשְׁנֵי אָבִי וְהִיטִי בְעֵינָיו כְּמַתְעַתֵּעַ וְהִבֵּאתִי עָלַי קֶלְלָה וְלֹא בְרָכָה" (כו, יב).

שאלה זו אולי לא תטרוד את אוהב הפשט, שכן אם נעזוב לרגע את הנחת היסוד שלנו, לפיה עשיו הוא דמות שלילית (הנחה שמקורה בדברי חז"ל), ונתבונן רק בפשוטי המקראות, דמותו של עשיו המשורטטת בספר בראשית אינה נראית שלילית על פניה, נהפוך הוא: עשיו רָמָה קשות על ידי אמו ואחיו, וכפי שנראה להלן כל המעורבים בענין הבינו שלקייחת הברכות קובעת לדורות. עם כל זאת, למרות כעסו הגדול עד־כדי רצון להרוג את אחיו, הרי שבמפגש הראשון לאחר זמן הוא התפייס וסלח לו. גם בשעת כעסו עדיין נזהר עשיו שלא להרוג את אחיו בחיי אביו. לא ברור מן הכתובים אם עשיו ידע שרבקה השתתפה ברמאות, אבל לא יהיה רחוק להניח שכן [מי הכין את המעדנים?], ועדיין לא עשה כלום כנגדה. בנוסף לכל זה, עשיו בצערו הגדול צועק "וַיַּעֲקֹבֵנִי זֶה פְעַמִּים, אֶת בְּכֻרְתִי לָקַח", כלומר: הוא ראה גם את הסיפור הראשון כניצול של חולשתו וקניית הבכורה בעד נזיד עדשים. אבל בסופו של דבר הוא לא עשה ליעקב על כך דבר.

אפשר אפוא להניח מצד פשוטו של מקרא, שאין קושי גדול כל כך בהעדפת יצחק את עשו. הוא היה הבכור והתורה מספרת שאביו אהבו, מדוע להעדיף את הצעיר שלא כדין?

מה שכן קשה הוא מדוע היה ברור לכל הצדדים שאין ליצחק בתרמילו שתי ברכות. רק בן אחד יכול לקבל ברכה, ואפילו כשעשיו מתמרמר "הֲלֹא אֶצְלַתְּ לִי בְרָכָה" (כו, לו), "הַבְּרָכָה אַחַת הִיא לְךָ אָבִי" (לח) עונה לו יצחק שאחיו לקח את ברכתו.

נשאיר לרגע את השאלה הזאת תלויה באויר, ונעבור לסוף פרשת תולדות, שם כותבת התורה כדברים האלה:

וַיֵּרָא עֵשָׂו כִּי בָרַךְ יִצְחָק אֶת יַעֲקֹב וְשָׁלַח אֹתוֹ פְּדֹנָה אֲרָם לְקַחֵת לוֹ מִשָּׁם אִשָּׁה בְּבָרְכוֹ אֹתוֹ וַיֵּצֵא עָלָיו לֵאמֹר לֹא תִקַּח אִשָּׁה מִבְּנוֹת כְּנָעַן: וַיִּשְׁמַע יַעֲקֹב אֶל אָבִיו וְאֵל אִמּוֹ וַיִּלְךָ פְּדֹנָה אֲרָם: וַיֵּרָא עֵשָׂו כִּי רְעוּת בְּנוֹת כְּנָעַן בְּעֵינָיו יִצְחָק אָבִיו: וַיִּלְךָ עֵשָׂו אֶל יִשְׁמָעֵאל וַיִּקַּח אֶת מַחְלַת בַּת יִשְׁמָעֵאל בֶּן אַבְרָהָם אַחֻת נְבִיּוֹת עַל נְשָׂיו לוֹ לְאִשָּׁה: (בראשית כח, ו-ט)

שלשה דברים מבוארים כאן: (א) עשיו ראה שיצחק בירך את יעקב ושלה אותו לשאת אשה מפדן ארם, ובברכו אותו ציוה עליו שלא יקח אשה מבנות כנען. (ב) עשיו אף ראה שיעקב שמע בקול אביו ואמו והלך לפדן ארם. (ג) הוא הסיק מכך שבנות כנען רעות בעיני יצחק ועל כן הלך ולקח את מחלת בת ישמעאל בנוסף לנשים הכנעניות שהיו לו.

בולטות כאן שתי שאלות: האחת, מדוע מדגישה התורה שעשיו ראה שיעקב שמע בקול אביו ואמו? ואם לא היה יעקב שומע בקול אביו ואמו לא היה עשיו לוקח את מחלת בת ישמעאל? ועוד, והוא העיקר: מה היתה כוונתו של עשיו במעשהו זה? הרי הכתוב מדגיש שלקח את מחלת 'על נשיו' ולא גירשן, ומה תועלת היא זו לכפר על כך שהוא נשוי לבנות כנען הרעות בעיני אביו. וכי היה סבור שבכך יתרצה לו יצחק?

ברכת אברהם

רשב"ם¹ פותח לנו שערי אורה:

וירא עשו כי ברך יצחק את יעקב - בברכות אחרונות² הללו נתן לו את ארץ כנען שניתנה לאברהם וגם אמר לו לקחת אשה ממשפחתו וגם ציוהו שלא לקחת מבנות כנען. חשב עשו בלבו: "מה שנשאתי מבנות כנען גזל ממני ברכת אברהם", ולקח את בת ישמעאל ממשפחת אברהם, חשב בלבו: "שמא מעתה אזכה לנחלת אברהם".

והנה, לכאורה דברי הרשב"ם תמוהים, שהרי מה שגזל מעשיו את הברכות היה מעשה התרמית של יעקב, כמפורש בכתובים. וגם עשיו עצמו ידע זאת שהרי הוא צועק על כך חמס. אם כן, מה פשר דברי רשב"ם שעשיו סבר כי נישואיו לבנות כנען הם שהפסידו לו את הברכות? אלא שרשב"ם מדגיש 'בברכות אחרונות' - הדגשה רבת משמעות, שנעמוד עליה מיד, אלא שקודם כל נקדים רקע קצר; עשיו ידע, כפי שידעו זאת אברהם, יצחק ורבקה, שאברהם נבחר להיות אבי האומה אשר חפץ בה ה', דבר המכונה בתורה 'ברכת אברהם'. בבחירה זו נכללה ירושת הארץ הנבחרת בה יחיה עם ה'. מי שיִבְחַר להיות יורשו של אברהם יזכה בארץ ישראל, ומזרעו יצמח העם הנבחר. הדבר מפורש בברכות וההבטחות שהבטיח ה' ובירך את אברהם פעמים רבות.

¹ פירושו לבראשית כח, ו.

² בלשון רשב"ם שבחזקוני: "אמר עשו, בברכות אחרונות וכו'".

יצחק ירש את הברכה מאברהם, ואמור היה להורישה לאחד מבניו. המועמד הראשון היה צריך להיות עשיו, כי הוא הבכור. וכפי שכותבים במפורש רמב"ן ורשב"ם³. מובן אפוא מדוע לא יכלה רבקה לומר ליצחק את האמת, משום שהוא לא היה מקבל ממנה – ועל פי דין. מהיכתי תיתי לתת לצעיר לפני הבכור?⁴

לפי חז"ל אברהם ידע זאת וחשש מכך, ולפיכך הוא עצמו לא בירך את יצחק קודם מותו. כפי שכותב רש"י על הפסוק "וַיְהִי אַחֲרֵי מוֹת אַבְרָהָם וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת יִצְחָק בְּנוֹ" (בראשית כה, יא) – "... אף על פי שמסר הקדוש ברוך הוא את הברכות לאברהם, נתיירא לברך את יצחק מפני שצפה את עשו יוצא ממנו. אמר: יבא בעל הברכות ויברך את אשר ייטב בעיניו, ובא הקדוש ברוך הוא וברכו". הוי אומר: אף אברהם אבינו לא רצה להכריע למי הברכות, מי יהיה אבי העם, הזרע שבו תתקיים הברית שכרת ה' עם אברהם.

עתה נתבונן באירוע המרכזי שבפרשת תולדות: יצחק רצה לברך את עשיו, ויעקב נטל את ברכתו כפי שמסופר בפרשה. אך אם נשים לב לתוכן הדברים של אותה ברכה, נראה שלא הוזכר שם כלל ענין ברכת אברהם ולא ירושת ארץ כנען, רק ברכות של שלטון וטוב הארץ:

וַיִּתֵּן לָהּ הָאֱלֹהִים מִטַּל הַשָּׁמַיִם וּמִשְׁמַנֵּי הָאָרֶץ וְרֹב דָּגָן וְתִירֹשׁ: יַעֲבֹדוּךָ עַמִּים וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ לָךְ לְאֲמִים הַיּוֹה גְבִיר לְאֲחִיךָ וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ לָךְ בְּנֵי אֲמִיךָ אֲרָרְךָ אָרוּר וּמְבַרְכֶיךָ בָּרוּךְ: (בראשית כז, כח-כט)

הוי אומר: בכל הנוגע לאותה 'ברכת אברהם' הכרותה לו מביין הבתרים, אותה זכות להיות העם הנבחר, החתום בברית המילה ויורש הארץ, עדיין לא נקבעו מסמרות. המקראות אינם אומרים לנו אם יצחק עשה זאת בכוונה, או שסיבה היתה מאת ה' שענין זה לא יוכרע בברכה הזאת – שצל של רמאות מאפיל עליה – אלא יצחק יתן אותה ליעקב מדעתו בהמשך, ולפיכך משמים נתנו בליבו של יצחק לומר רק מה שאמר. ומכיון שהמקראות סותמים, אין איתנו יודע עד מה.

עשיו הצטער צער רב על הברכות שניטלו ממנו, משום שמנעמי העולם הזה ושלטונו על אחיו היו חשובים לו. אך עדיין לא הפסיד כלל את האפשרות להיות אבי העם הנבחר. מלבד זאת, הוא ידע שיעקב לקח את הברכות במרמה ויצחק לא נתנם לו מדעתו. כך שאת 'ברכת אברהם' היה סבור שיוריש יצחק לו, ולא ליעקב. אך בסוף הפרשה נפל דבר מפתיע; כשיצחק שולח את יעקב לפדן הוא אומר לו (כח ג-ד): "וְאֵל-ל ש-דֵי יְבָרַךְ אֶתְךָ וַיְבָרַךְ וַיְהִי לָךְ עַמִּים, וַיִּתֵּן לָךְ אֶת בְּרִכַּת אַבְרָהָם לָךְ וּלְזָרְעָךָ אֶתְךָ לְרִשְׁתָּךְ אֶת אֶרֶץ מִגְרִיף אֲשֶׁר נָתַן אֱלֹהִים לְאַבְרָהָם!" כאן ועכשיו נותן יצחק ליעקב – מדעתו וביוזמתו – את ברכת אברהם וירושת הארץ. הוי אומר, הוא יהיה אבי עם-ישראל. וכך אומר זאת הרמב"ם⁵:

המילה נצטוה בה אברהם וזרעו בלבד, שנאמר "אֶתְךָ וְזָרְעָךָ אֲחִיךָ", יצא זרעו של ישמעאל שנאמר "כִּי בְיִצְחָק יִקְרָא לָךְ זָרַע", ויצא עשו שהרי יצחק אמר ליעקב "וַיִּתֵּן לָךְ אֶת בְּרִכַּת

³ פירושיהם לבראשית כז, ד.

⁴ יעויין ברמב"ן שם, מה שביאר בזה.

⁵ הלכות מלכים י, ז.

אברהם לך ולזרעך", מכלל שהוא לבדו זרעו של אברהם המחזיק בדתו ובדרכו הישרה, והם המחוייבין במילה.

דבר זה הכה את עשיו בתדהמה; הכיצד זה הולך יצחק ונותן ליעקב מדעתו את ברכת אברהם? אף אנו נעמוד על כך בהמשך; אם סבר יצחק לעשות את עשיו ל'בעל הברית לאלקים' כלשון הרמב"ן, מדוע חזר בו מכוונתו?

עשיו חיפש את הסיבה לכך ומצא אותה לדעתו; אברהם כידוע הקפיד מאוד והשביע את אליעזר בשבועת האלה שלא יקח ליצחק אשה מכנען, אף שלא כתוב בתורה שאברהם נצטווה על כך. מהי הסיבה להקפדה הגדולה? טעמים רבים יש, בנגלה ובנסתר, ונתפוס שלושה מהם; כנען נארר על ידי נח הוא וזרעו, ואיך יהיה העם הנבחר מזרע הארורים? ועוד זאת, הכנענים היו מקולקלים מאוד במעשיהם והארץ הקיאתם כעדות התורה בסוף פרשת העריות: "ולא תלכו בחקת הגוי אשר אני משלח מפניכם כי את כל אלה עשו ואקץ בם, ואמר לכם אתם תירשו את אדמתם" (ויקרא כ, כג-ד). אם עם ישראל עצמו יהיה מזרע הכנעני, הרי יתערבו בהם וילמדו ממעשיהם, כמוזהר בתורה (דברים ז, ג-ד): "ולא תתחתן בם ... כי יסיר את בנה מאחרי", ו ואז לא יהיו בני ישראל - חלילה - ראויים לארץ ישראל [לדעת חז"ל הקלקול במעשים כבר התחיל בימיו של עשיו, כפי שכותב רש"י (לו, ב) 'והודיעך הכתוב שכולן בני ממזרות היו'⁶]. היאך תבוא אפוא משפחה של פסולים ותוריש את הכנעני מפניה ותירש את ארץ ישראל? טעם שלישי מפורש ברשב"ם על אתר: 'לרשתך את ארץ מגורייך - מאחר שלא תקח אשה מבנות כנען שהיו עבדים' (כח, ד). הוי אומר, העבד אינו יכול לזכות בארץ כנען [אולי לפי שמה שקנה עבד קנה רבו ויזכו בארץ בני שם ויפת שכנען היה עבד למו].

הוי אומר, מי שהוא מזרע הכנעני אינו יכול להוליד את העם הנבחר ולא לזכות בנחלת הארץ, שני הדברים הכלולים ב'ברכת אברהם'.

כיון שבא יצחק והזהיר את יעקב שוב שלא לקחת אשה מבנות הכנעני, הבין עשיו שזו הסיבה שאינו יכול לזכות בברכת אברהם, שהרי עם הנולד מבנות כנען איננו יכול להיות עם ישראל ואינו יכול לזכות בנחלת הארץ?

ובאמת לא טעה עשיו בזה, והמקראות עצמם מורים לנו כן באצבע. לפני פרשת נטילת הברכות מקדימה התורה שני פסוקים: "ויהי עשו בן ארבעים שנה ויקח אשה את יהודית בת בארי החתי ואת בשמת בת אילן החתי: ותהיין מרת רוח ליצחק ולרבקה:" (בראשית כו, לד-לה). המעיין שם יראה כי מיקום שני פסוקים אלו תמוה מאוד; בתחילת הפרשה⁸ סופרו בהרחבה תולדותיהם של יעקב ועשיו, ולאחר מכן⁹ עובר הכתוב לענין אחר לגמרי: הרעב שהיה בארץ, ירידת יצחק לגרר, ענין 'אחותי היא', המריבות על בארות המים ופיוס יצחק ואבימלך. יעקב ועשיו אינם

⁶ ועיין עוד בדבריו שם פסוקים ה, יב, כד.

⁷ הדברים כמעט מפורשים ב'משך חכמה' (לעיל כד, ג), יעויין שם.

⁸ בראשית כה, יט-לד.

⁹ בפרק כו.

מופיעים בתמונה כלל, ואז – בסוף הפרק – מופיעים לפתע שני הפסוקים המספרים שעשוי נשא את בנות כנען. לכאורה מן הדין היה לכותבם לפני כן בתחילת הפרשה, כשהכתוב הולך ופורט עניניהם של יעקב ועשו. יעויין רמב"ן ורשב"ם ועוד שעמדו על כך.

אולם להמבואר - מוסברים הדברים היטב. שני הפסוקים האלו הם הקדמה לפרשת הברכות. כאן מגלה לנו הכתוב את הסיבה בשלה נמנע מעשיו לזכות בברכות אף שהוא הבכור, כי מי שנשא בנות כנען, כיצד יוכל זרעו לרשת את הארץ? בפרשת וישלח שב המקרא ומדגיש: "עָשׂוּ לְקַח אֶת נְשָׁיו מִבְּנוֹת כְּנָעַן" (בראשית לו, ב), כי בפרק זה מבואר שעשוי ויתר על ירושתו בארץ ישראל ובחר לו את הר שער, והרי הטעם לזה - עשו לקח את נשיו מבנות כנען¹⁰.

מקרה זה הוא דוגמא כיצד חלוקת הפרקים יכולה להטעות אותנו¹¹; שני הפסוקים האלו שבסוף פרק כו היו צריכים להיות תחילתו של פרק כז, ובאמת המסורה מבדילה שני פסוקים אלו משלפניהם ואחריהם בהפסק פרשה. שכן הפסוקים האלו הם הקדמה בפני עצמה, שתבאר לנו בהמשך מדוע נושל עשוי מהברכות, דבר שיתפרשבסוף הפרשה כשיסופר על נישואי עשוי ומחלת בת ישמעאל.

כעת מבואר מדוע לא חשש עשו לגרש את בנות כנען. שהרי אברהם אבינו היה נשוי לשרה והוליד ממנה את יצחק שנבחר להיות זרע אברהם, וזולת זאת נשא את הגר המצרית מזרע חם והוליד ממנה ישמעאל. ויתכן שאף לקח אשה כנענית ממש, לפי פשט הכתוב ולשיטת הסוברים שקטורה אינה הגר, וכמו שכתב הרמב"ן¹²: 'והנה אברהם לקח לו אשה מבנות כנען, ואם תאמר שהיתה מצרית או מארץ פלשתים, הנה לא שלח אל ארצו ואל מולדתו כאשר עשה בבנו, כי איננו שומר רק זרע יצחק, כי עליו נכרת הברית'.

סבר עשוי אפוא שגם הוא יכול לעשות כן. ישאיר את נשיו מבנות כנען, וזרעו מהן לא יהיה העם הנבחר, כמו בני הפילגשים אשר לאברהם. וממחלת בת ישמעאל הוא יקים את העם הנבחר [שכן אפילו אם היתה מזרע מצרים, אבל לא היתה מבנות כנען], ומכיון שוכך יוכל לזכות בנחלת אברהם, כי העם והארץ קשורים יחדיו קשר בל ינתק. וזהו מה שכותב רשב"ם, מילה במילה: "חשב עשו בלבו מה שנשאתי מבנות כנען גזל ממני ברכת אברהם, ולקח את בת ישמעאל ממשפחת אברהם, חשב בלבו שמא מעתה אזכה לנחלת אברהם".

ושוב מבינים אנו היטב מדוע הזכירה התורה שעשו נוכח לראות שיעקב קיים את מצוות אביו ואמו והלך פדנה ארם. לפי שאם לא היה יעקב שומע בקולם ולוקח אף הוא מבנות כנען, אין לעשו ממה לחשוש. שהרי ברור הוא שמזרעו של יצחק יקום עם ישראל, ומהי עדיפותו של יעקב על עשו אם שניהם נשואים לבנות כנען? אבל משראה שהלך יעקב לפדן ארם לשאת לו

¹⁰ ולמעשה רשב"ם מפרש כאן באופן דומה מאוד, או ממש זהה.

¹¹ חלוקת הפרקים בחומש כידוע אינה ממקור ישראל, אלא כנראה של הארכיבישוף סטפן לנגטון מקנטרברי שחי במאות השנים עשרה והשלוש עשרה, וערך את החלוקה לפרקים בשנת ד' אלפים תתקס"ה (1205). יש המייחסים אותה לקרדינל הספרדי הוגו די סט קארו, כארבעים שנה מאוחר יותר.

¹² פירושו לבראשית כה, ו.

משם אשה, הבין עשו שהוא עומד להפסיד את ברכת אברהם באופן מוחלט ועל כן מיהר ולקח את מחלת בת ישמעאל.

הגדולה לגדול והקטנה לקטן

בחלק הראשון הראינו כיצד בתחילה היה תלוי הדבר ועומד מי מהאחים – יעקב ועשיו – יירש את ברכת אברהם ויהיה אביו של העם הנבחר, ולבסוף הוכרע הדבר ונחתם בברכת יצחק השניה שבסוף הפרשה, "וַיִּתֵּן לָךְ אֶת בְּרִכְתּוֹ אֲבִרְהָם לְךָ וּלְיִזְרְעֵל אֲתָךְ לְרִשְׁתָּךְ אֶת אֶרֶץ מְגָרִיךָ..." (בראשית כח, ד). עתה נעבור לחלק השני, שאמנם אינו מפורש במקראות אלא בדברי חז"ל, אבל ניתן לומר שלא רק מצד הדרש – אלא גם מצד הפשט דברי חז"ל ממשיכים כאן את רוח המקראות, המתארים כאן מהלך שלם של העברת כל 'נכסי' עשו ליעקב. מהלך שתחילתו במכירת הבכורה וסופו בהסתלקות עשיו להר שעיר, כשהוא מוותר במודע ובהסכמה על חלקו בארץ.

אף שמתוך הכתובים נראה שהליכת יעקב לפדן ארם נסתבבה בגלל הפחד מעשיו שלא יהרגנו, וכאילו מקרה הוא שנתגלגל הדבר ונשא יעקב את רחל ולאה. הרי שבאים חז"ל ומסירים טפח מעל הלוט, ומגלים לנו שלא זו בלבד שלא היה כאן מקרה, אלא אף הבריות היו יודעים מכך הרבה קודם. רש"י כותב בפרשת ויצא¹³: "ועיני לאה רכות - שהיתה סבורה לעלות בגורלו של עשו, ובוכה, שהיו הכל אומרים: שני בנים לרבקה ושתי בנות ללבן, הגדולה לגדול והקטנה לקטן". מקורו של רש"י במסכת בבא בתרא¹⁴. ולא זו בלבד אלא שבמדרש תנחומא הישן¹⁵ מבואר שרבקה ולבן עצמם חתמו תנאים שהגדולה תינשא לגדול והקטנה לקטן: "כיון שילדה רבקה עשו ויעקב, נולדו ללבן שתי בנות לאה ורחל, שלחו אגרות אלו לאלו והתנו ביניהן כדי שיטול עשו את לאה, ויעקב - רחל. והיתה לאה שואלת במעשה עשו והיתה שומעת שמעשיו רעים, והיתה בוכה בכל שעה לומר: כך עלה גורלי לרשע הזה". וראה גם במדרש רבה¹⁶ הכותב כנ"ל, ומדגיש שבגלל התפילה זכתה לאה לעלות בגורל יעקב.

נמצאנו למדים מדברים אלו חידוש גדול: למעשה התכנון 'המקורי' של יצחק ורבקה – אם אפשר לקרוא לו כך – היה שלעם ישראל יהיו שני אבות, עשו ויעקב, ושתי אמהות ממשפחת אברהם, לאה ורחל, אם אחת לכל אחד מהאבות. אלא שחלקו של עשיו התחיל להיפרם קמעא קמעא. ראשית, בוותרו על הבכורה – דבר שאמנם לא היה אמור למנוע ממנו חלק בארץ ובעם ישראל, לפחות 'חלק פשוט', אבל המעשה השני שכבר הציב מעליו סימני שאלה היה לקיחת נשות כנען.

¹³ פירושו לבראשית כט, יז.

¹⁴ קכג, א.

¹⁵ ויצא יב.

¹⁶ בראשית רבה ע, טז.

מדברי מדרש תנחומא הישן הנ"ל עולה שלמעשה הסיבה שבחר יעקב ברחל ולא בלאה אינה כפי שנראה מפשרוטי המקראות שהוא אהב אותה¹⁷, אלא משום שפחד מעשו, ולולא זה היה לוקח את לאה מלכתחילה.¹⁸ וזה לשונו שם בשלמות:

כיון שילדה רבקה עשו ויעקב, נולדו ללבן שתי בנות, לאה ורחל, שלחו אגרות אלו לאלו והתנו ביניהן כדי שיטול עשו את לאה ויעקב רחל. והיתה לאה שואלת במעשה עשו והיתה שומעת שמעשיו רעים, והיתה בוכה בכל שעה לומר כך עלה גורלי לרשע הזה. ומתוך כך נעשו עיניה רכות, שנאמר ועיני לאה רכות. ורחל היתה יפת תואר ויפת מראה, למה? שנאמר 'שמועה טובה תדשן עצם' (משלי טו, ל). לא עשה אלא 'וילך עשו אל ישמעאל ויקח את מחלת בת ישמעאל וגו' לו לאשה' (בראשית כח, ט), אמר יעקב: בשביל הברכות היה מבקש להרגני, וכשאטול את לאה אשתו, מי יודע אם יניח למחלת בת ישמעאל, ויבא עלי ויאמר לי: לא דיין שלקחת בכורתי וברכתי, אלא עוד נטלת ארוסתי? לפיכך אמר ללבן אעבדך שבע שנים ברחל וגו', אילולי כן יש אדם שנוטל אשה ומניח את הגדולה ונוטל את הקטנה? אלא ללמדך שהיתה לאה יושבת לשמו של עשו.

והדברים מבהילים. בתחילה היה הסדר אמור להיות שעשו ישא את לאה ויבנה את רוב מניינו ובניינו של עם ישראל, אילולא שהבקיעה לאה רקיעים בתחנוניה כדברי המדרש דלעיל. כלומר - תפילת לאה היא הסיבה למעשה התמוה של עשו, שכשרצה לקיים את רצון יצחק אביו לא הלך לעשות את הדבר המתבקש, שהוא לקחת את לאה לאשה, אלא נשא את מחלת בת ישמעאל. ולכאורה לזה מתכוון ה'תנחומא ישן' כשהוא כותב 'לא עשה'¹⁹ אלא וילך עשו אל ישמעאל ויקח את מחלת בת ישמעאל'.

לאחר מכן רצה עשו את רחל

אמנם לאחר מכן נתעורר עשו ורצה לקחת את רחל לאשה. רש"י כותב²⁰: "ויזכר אלהים את רחל - זכר לה שמסרה סימניה לאחותה, ושהיתה מצירה שלא תעלה בגורלו של עשו שמא יגרשנה יעקב לפי שאין לה בנים. ואף עשו הרשע כך עלה בלבו כששמע שאין לה בנים. הוא שייסד הפייט (הקליר בפיוט לשחרית אדר"ה): הָאֲדָמוֹן כָּבֵט שְׁלֵא חָלָה, צָבָה לְקַחְתָּהּ לוֹ וְנִתְבַּקְּלָה. "וכן²¹: "אסף אלוהים את חרפתי - שהייתי לחרפה שאני עקרה, והיו אומרים עלי שאעלה לחלקו של עשו הרשע". מסתבר לבאר לפי דרכנו שעשו סבר שאם נתהפך הגלגל ויעקב קנה את הבכורה וזכה בלאה, הרי שלפחות הוא עשו יהיה במקומו של יעקב ויקבל את

¹⁷ ובאמת ההסבר הזה נראה יותר על דרך הדרש, אבל מכל מקום לענייננו חשובה כאן הנקודה שהמדרש מדגיש: לאה היתה אמורה לעלות לחלקו של עשו ולכאורה לבנות יחד עמו את רוב מנין ובנין של השבטים.

¹⁸ ראה גם בחזקוני (כח, יט).

¹⁹ אפשר שהנוסח כאן לקה, אבל נראה שזו המשמעות.

²⁰ פירושו לבראשית ל, כב.

²¹ פירושו לבראשית ל, כג.

רחל. כלומר, לא 'חלק בכורה' אלא 'חלק פשוט', ואפשר שאף ראה סייעתא בזה שאין לרחל בנים מיעקב, משום שהיא מיועדת לו ובניה ממנו יהיו.

מכירת הבכורה - תחילת היפוך הגלגל

לא קשה לראות מה גרם להתהפכות כל הסדר, המאורע הראשון הוא מכירת הבכורה. כיון שמכר עשו את בכורתו - מכר עמה מבלי דעת גם את ברכת אברהם וגם את לאה, ובמעשה זה טמן את הזרע הראשון לנישולו מכל חלקו בהקמת עם ישראל. זה היה הזרע שנזרע, ופירותיו נבטו אחר כך בתהליכים נוספים.

השלב השני היה נטילת הברכות שנבעה ממכירת הבכורה, ואז נתגלה הדבר ליצחק, כפי שמביא רש"י²² מתנחומא ישן: "למה חרד יצחק? אמר שמא עוון יש בי שברכתי הקטן לפני הגדול, ושניתי סדר היחס. התחיל עשו מצעק "וַיַּעֲקְבֵנִי זֶה פְּעַמִּים", אמר לו אביו: מה עשה לך? אמר לו: "אַתְּ בְּכֹרְתִי לְקַח", אמר: בכך הייתי מצר וחרד שמא עברתי על שורת הדין, עכשיו לבכור ברכתי, "גַּם בְּרוּךְ יְהִי!". ובילקוט מעם לועז הוסיף נופך, שלכן כתוב 'ויעקבני זה פעמיים' כדי לרמז שעשו הצביע על כך שעם 'זה', כלומר: עם צלחת התבשיל, הצליח יעקב להוציא ממנו גם את הבכורה וגם את הברכה. וראה כעין זה במדרש רבה²³. כנראה קלט עשו רק כעת את שעולל לעצמו במכירת הבכורה. כלשונו של בעל 'מדרש שכל טוב'²⁴: "היה צועק על הבכורה וקרוב להיות על הברכה".

והברכות הראשונות שבמהלכן הבין יצחק שהבכורה ליעקב - הביאו לברכות השניות שבהם קיבל יעקב מדעת שלימה את ברכת אברהם ואת נחלת הארץ. והלך יעקב לפדן ארם לשאת לו אשה, ועדיין לא היה בדעתו ליקח אלא את רחל, מיראתו את עשיו, אך לא ידע יעקב שלמעשה כבר נפלה לאה לחלקו.

במתק שפתים מבואר הענין בספרו של המגיד מדובנא 'משלי יעקב' לפרשת ויצא, יעויין שם, ותוספת חשובה הוא מביא:

"ומעתה מה נמרצו דברי המדרש הקדום (בראשית רבה ע, יט) לפי שכל הלילה הוא צָוּחַ לה רחל והיא עֲנִיָּא ליה, בצפרא - והנה היא לאה, אמר לה: רַמְיָתָא בת רַמְאָה כו', אמרה ליה: כו', לא כך צווח לך אביך "מִי אֶתָּה בְּנִי" ואת ענית ליה "אֲנֹכִי עֲשׂוּ בְּכֹרְךָ"?! והוא מטעם היותך קם על שם אחיך בקחתך הבכורה ממנו, ואם כן גם לאה נבררת לך. וזהו שאמרה: אית סופר דלית ליה תלמידים? כלומר: ממך למדתי זאת²⁵".

כוונת המגיד מדובנא בקטע האחרון היא לדברי המדרש שיעקב אמר ללאה שהיא רמאית, וענתה לו שגם הוא רימה את אביו באמרו לו אנכי עשו בכורך. ומעתה מקבלים הדברים עומק

²² פירושו לבראשית כז, לו.

²³ בראשית רבה סז, ב.

²⁴ על בראשית כז, לד.

²⁵ וראה גם בתנחומא ישן כאן, סימן יא.

חדש, לאה לא ענתה לו סתם שגם הוא נתפס במעשה רמאות, אלא שאותו מעשה שהתיר לו לומר ליצחק שהוא הבכור משום שקנה את חלק הבכורה מֵעֶשׂוֹ - מעשה זה גופא הקנה לו את לאה להיות אשתו²⁶.

נמצא סדר הדברים כך: את הבכורה לקח יעקב מעשו מיוזמתו ומדעת עצמו. את הברכות לא רצה לקחת, ורבקה הכריחתו לזה. ואת לאה לא ידע אפילו שהוא לוקח, אלא לבן הארמי הוא זה שנבחר להיות שליח ההשגחה, לסבב את נישואי לאה ליעקב אבינו, ובוזה להעביר אליו את כל בנין עם ישראל.

כפי שאמרנו בפתיחת חלק ב', כל הדברים האלו אינם מפורשים להדיא במקרא, אבל הם נאמנים ל'רוח הדברים' שעולה מבין השיטין. יתכן שהתורה עצמה גם רומזת לנו על כך בהקבלה הסימטרית המושלמת שיש בין מעשה הברכות ומעשה הרמאות של לבן: בסיפור הברכות יוזמת אמם של הבנים את החלפת הבן הגדול בבן הקטן, וכנגד זה יוזם לבן - אבי הבנות - את החלפת הגדולה בקטנה. החלפת הבנים בנויה על כהות עיניו של יצחק שאינו יכול לראות, והחלפת לאה ברחל נעשית בחשכת הלילה, כשאינן יעקב יכול לראות. יתכן שגם בדברי לבן "לא יעשה כן במקומנו לתת הצעירה לפני הבכירה", יש רמז נסתר ליעקב: במקומכם נהוג לעקוב את הבכור ולגנוב ממנו את הבכורה, אבל לא כך אצלנו.

יתכן שהסימטריה הזאת מלמדת גם על איזה מימד של 'מידה כנגד מידה', אפשרות המתאששת גם על ידי הקבלה סימטרית נוספת: בני יעקב רימו את אביהם כשהטעוהו לחשוב על יוסף כי "חַיָּה רָעָה אֶכְלָתָהּ" (בראשית לז, ל), וכיצד רימוהו? על ידי כתונת יוסף שטבלוה בדם גדי עיזים. הוי אומר: בבגדים ובגדיי עיזים [בגדי עשו החמודות] רימה יעקב את אביו יצחק, ובבגדים וגדי עיזים רימוהו בניו.

לאחר שזכה יעקב בברכות

בתחילה לא השלים עשיו עם לקיחת הברכות, ככתוב בתורה: "יִקְרְבוּ יָמֵי אַבְלָאָבִי וְאֶהְרָגָה אֶת יַעֲקֹב אָחִי" (בראשית כז, מא). לא היה מדובר כאן בנקמה גרידא, אלא בפתרון כל הבעיה מבחינת עשיו. אם יהרג יעקב, יזכה עשיו בהכרח בברכה, שהרי כבר נכרתה ברית לאברהם 'כי ביצחק יקרא לך זרע'. ובמדרש²⁷ מבוארת הכוונה היטב: "אמר רבי לוי: אוי להם לרשעים שהם מתעסקין בעצות על ישראל, וכל אחד ואחד אומר עצתי יפה מעצתך. עשו אמר: שוטה היה קין שהרג את אחיו בחיי אביו ולא היה יודע שאביו פרה ורבה, אני איני עושה כן, אלא 'יקרבו ימי אַבְלָאָבִי'. פרעה אמר: שוטה היה עשו, שאמר יקרבו ימי אבלי ולא היה יודע שאחיו פרה ורבה בחיי אביו".

²⁶ ראה גם ב'עבודת ישראל' למגיד מקוז'ניץ, ויצא, ד"ה ויהי בבקר.
²⁷ ויקרא רבה כז יא.

כלומר, עשו למד - לדעתו - מהטעות של קין [שלפי המדרש גם הוא לא נתכוון בהריגת הבל לנקמה בלבד אלא שממנו יושנת העולם]. אמר עשיו לעצמו שקין טעה בכך שלא חשב שאדם יכול ללדת בנים נוספים, ולכן תכנן לחכות עד שיצחק ימות ואז יהרוג את יעקב. ופרעה הבין שגם עשיו לא 'סתם את הפרצות' בתוכניתו, שכן עוד קודם שמת יצחק נולדו ליעקב כל בניו.

חז"ל מוסיפים ומבארים לנו שהיו לעשו תוכניות מרחיקות לכת. רש"י כאן מעיר על כך רק ברמז: 'יקרבו ימי אבל אבי - כמשמעו, שלא אצער את אבא. ומדרש אגדה לכמה פנים יש'. אך בפירושו ליחזקאל [על הפסוק: "יען אמרה את שני הגוים ואת שתי הארצות לי תהינה וירשונה"²⁸] כותב רש"י: "ומדרש אגדה, ר' תנחומא דורשו כלפי שהלך עשו אל ישמעאל להתחתן בו, להשיאו שיעורר על יצחק על ירושת אברהם, ויהרוג ישמעאל את יצחק, ואהיה אני גואל הדם ואהרוג את ישמעאל. וזהו יקרבו ימי אבל אבי - ואירש אני את יצחק ואת ישמעאל". כלומר, עשו לא תכנן רק להרוג את יעקב, אלא לסבב מיתה ליצחק על ידי ישמעאל ואחר כך להרוג אותו כגואל הדם ולזכות גם בנחלתו [שהרי גם ישמעאל התברך מאת ה' שיהיה לגוי גדול ושנים עשר נשיאים יוליד]²⁹.

רק לאחר שפגש עשיו את יעקב בחוזרו מפרדן ארם ונוכח שלא יוכל לו - אז ויתר עשיו סופית על תכניותיו, ועזב את ארץ כנען ביודעו שלא תהיה לו לנחלה. וכך כותב רש"י בפרשת וישלח³⁰: "ויקח עשו את נשיו ואת בניו ואת בנותיו ואת כל נפשות ביתו ואת מקנהו ואת כל בהמתו ואת כל קנינו אשר רכש בארץ כנען וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו: "ומדרש אגדה: מפני יעקב אחיו - מפני שטר חוב של גזירת 'כי גר יהיה ורעה' (טו, יג), המוטל על זרעו של יצחק. אמר: אלך לי מכאן, אין לי חלק לא במתנה שנתנה לו הארץ הזאת, ולא בפרעון השטר". אז ורק אז ויתר עשיו סופית על רצונו להיות זרע אברהם, עם ברכ ה'.

לסיכום: מהאמור עולה כי לאה ורחל היו אמורות משעת לידתן להיות אמהותיו של עם ישראל, רבקה אף חתמה תנאים על כך עם לבן, והבריות היו יודעים מכך. עשיו שהיה בכור - היה אמור להיות אביו של עיקר העם, ואולי אף של כולו, ובדין היה סבור יצחק לתת לו את הברכות. אך מכירת הבכורה פתחה סדר של תהליכים שנישלו מעשו בזה אחר זה את כל חלקו בירושת אבותיו, ויעקב נהיה אבינו.

חלק ה' פשוט' של עשו במערת המכפלה

נסיים במכירה הנוספת והפחות מפורסמת של עשיו. והיא חלקו במערת המכפלה. כדאיתא בסוטה³¹:

²⁸ יחזקאל לה, י.

²⁹ וראה גם במדרש רבה סז, ח, באופן קצת שונה.

³⁰ פירושו לבראשית לו, ו.

³¹ יג, א.

כיון שהגיעו למערת המכפלה, אתא עשו קא מעכב, אמר להן: ממרא קרית הארבע הוא קברון - ואמר רבי יצחק: קרית ארבע - ארבע זוגות היו: אדם וחווה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה, איהו [יעקב] קברה ללאה בדידיה, והאי דפייש דידי הוא! אמרו ליה: זבנתה. אמר להו: נהי דזבני בכרותא, פשיטותא מי זבני? אמרו ליה: אין, "בְּקִבְרֵי אֲשֶׁר קְרִיתִי לִי" (ג, ה), ואמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוצדק: אין כירה אלא לשון מכירה, שכן בכרכי הים קורין למכירה כירה.

מדברי הגמרא עולה, שבמערה היו שמונה מקומות, ובשני המקומות שנותרו לאחר קבורת אדם וחווה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה - היו אמורים יעקב ועשו להתחלק אפילו בלא שעשו יהיה בכור, אלא בתור 'חלק פשוט'. אך יעקב קנה מעשו את החלק הזה לאחר שבא מבית לבן. וכך כותב רש"י על הפסוק "בְּקִבְרֵי אֲשֶׁר קְרִיתִי לִי" (בראשית נ, ה): "ועוד מדרשו, לשון כרי - דגור. שנטל יעקב כל כסף וזהב שהביא מבית לבן ועשה אותו כרי, ואמר לעשו: טול זה בשביל חלקך במערה".

השריד האחרון לקנייניו של עשו - זכותו להקבר עם אבותיו - נמכר אף הוא על ידו, ובזה ניער את עצמו סופית מכל אחיזה בארץ ישראל.

שַׁעַר שְׁלִישִׁי

- הערות והארות (על סדר הפסוקים)
- לעיונא: הערות ותמיהות